

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Dr. Öğr. Üyesi

Kamuran Karabalık

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4703-8412>

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü
kamurankbalik@gmail.com

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 19/08/2025 11/09/2025

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1768959>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

İran’da Bir Dönemin Sonu: Rıza Şah’ın Sürgüne Gönderilmesi

The End Of Era In Iran: Reza Shah’s Exile

ATIF: KARABALIK, Kamuran, “İran’da Bir Dönemin Sonu: Rıza Şah’ın Sürgüne Gönderilmesi”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 11/3 (Eylül 2025), s. (467-489).

CITE: KARABALIK, Kamuran, “The End Of Era In Iran: Reza Shah’s Exile”, *Journal of History and Future*, 11/3 (September 2025), pp. (467-489).

Tarih ve Gelecek Dergisi, lisanslama politikası ile telif hakkının ve kullanıcı haklarının açık olmasını sağlar. Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. / Journal of History and Future ensures that copyright and user rights are open with its licensing policy. Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Bu çalışmada kaynaklar ışığında Rıza Şah'ın sürgüne gönderilme sebepleri ve sürgün süreci incelenmiştir. Bilindiği üzere İkinci Dünya Savaşı henüz başlamadan önce İngiltere, İran'a karşı cephe almaya başlamıştı. Bunun sebebi Rıza Şah'ın İngiliz hükümetinin ana hissedarı olduğu Anglo-İran petrol şirketinin imtiyazını iptal etmesiydi. Savaş başladıktan sonra ise İngiltere ve Sovyet Rusya, İran'da bulunan Alman vatandaşlarının kendileri için tehdit arz ettiğini düşünmeye başladılar. Ayrıca Sovyet Rusya, Rıza Şah'ı İran'da komünizmin yayılmasına engel olarak görüyordu. Bu sebeplerden dolayı iki devlet, İran'ı 25 Ağustos 1941'de işgal ettiler ve Rıza Şah'ın tahttan feragat etmesini istediler. Bunun üzerine 16 Eylül 1941'de Şah, tahttan feragat etmek zorunda kaldı. Tahtından feragat eden Şah, bir İngiliz gemisiyle Mauritius Adası'na gönderildi. Şah'ın buranın havasından şikâyet etmesi üzerine önce Güney Afrika'daki Port Louis'e daha sonra da Johannesburg'a sevk edildi. Johannesburg'da zor şartlar altında yaşamını sürdüren Şah, kendisine yapılanların sorumlusu olarak İngilizleri görüyordu. Bu süreçte sağlık sorunları ile de mücadele eden Şah, 26 Temmuz 1944 tarihinde Johannesburg'da hayatını kaybetti.

Anahtar Kelimeler : İran, Sovyet Rusya, İngiltere, Rıza Şah, sürgün

Abstract

In this study, the reasons for Reza Shah's exile and the exile process were examined in light of the sources. As is known, England had begun to take a stance against Iran before the Second World War began. The reason for this was that Reza Shah had cancelled the privilege of the Anglo-Iranian oil company, of which the British government was the main shareholder. After the war began, England and Soviet Russia began to think that German citizens in Iran posed a threat to them. In addition, Soviet Russia saw Reza Shah as an obstacle to the spread of communism in Iran. For these reasons, the two states invaded Iran on August 25, 1941, and demanded that Reza Shah abdicate. Thereupon, the Shah was forced to abdicate on September 16, 1941. The Shah, who abdicated, was sent to Mauritius Island on a British ship. When the Shah complained about the weather there, he was first sent to Port Louis in South Africa and then to Johannesburg. Living under difficult conditions in Johannesburg, the Shah held the British responsible for what was done to him. Struggling with health problems during this period, the Shah died in Johannesburg on July 26, 1944.

Keywords: Iran, Soviet Russia, England, Reza Shah, exile

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından ordu içinde yükselen bir figür olarak öne çıkan Rıza (Mirpençe) Han,¹ Kaçar Hanedanı'nın sonlarındaki iki önemli değişimin sonucunda iktidara geldi. Bunlardan birincisi Kazak Tugayı'nın kurulması diğeri de küçük bir milliyetçi grubun ortaya çıkmasıydı. Bu grup İran'ın ilerlemesi önündeki en büyük engel olarak gördüğü yabancı egemenliğine ve ulema gibi geleneksel yapılara karşı ülkeyi dönüştürüp güçlendirmeyi hedefliyordu.² Bu grubun hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla Rıza Han, 1921'de İngilizlerin desteklediği bir darbe neticesinde İran siyasetinde güçlü bir konuma geldi. 1925'te Kaçar Hanedanı'nın sona ermesiyle ise Rıza Han, Pehlevi Hanedanı'nı kurarak İran tarihinde yeni bir sayfa açtı. İktidara geçtikten sonra ülkede merkezileşme ve modernleşme adına kapsamlı reformlar gerçekleştirmeye başlayan Şah, sanayileşmeyi teşvik etmeyi, eğitimi modernleştirmeyi ve güçlü bir ordu kurmayı hedefliyordu. Şah'ın reformları otoriter bir anlayışla uygulanınca halkın farklı kesimlerinde ciddi hoşnutsuzluk ortaya çıktı. Bilhassa din adamları Şah'ın laikleşme politikalarına ve baskıcı yönetimine itiraz ettiler.

Rıza Şah, ülkenin modernleşmesi için çalışırken kalkınması için de engel olarak gördüğü kapitülasyonları iptal etti. Böylece Avrupalı devletlerin İran'daki imtiyazlarına son verdi. Şah'ın bu hareketi başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlerin tepkisine neden oldu. Daha sonra İngiltere ile petrol konusunda da anlaşmazlık yaşayınca iki ülke ilişkileri gerilmeye başladı. Şah, bu şekilde hem Sovyet Rusya'nın hem de İngiltere'nin baskılarından kurtulmak amacıyla üçüncü bir güç arayışına girdi. Şah'ın aradığı bu güç Almanya idi. Almanya, İran için sömürgeci bir devlet olmadığı gibi sanayisinin gelişmişliği nedeniyle de önemli görülüyordu. Bundan sonra Almanya-İran ilişkileri hızlı bir gelişme gösterince İran'daki Alman vatandaşlarının sayısı da arttı. Ancak bu durumdan ne Sovyet Rusya ne de İngiltere hoşnuttu. İkinci Dünya Savaşı başladıktan sonra da bu iki devlet ülkedeki Almanları birer tehdit olarak gördüklerini Rıza Şah'a bildirseler de hemen sonuç alamadılar.

Sovyet Rusya ve İngiltere bu sebepleri gerekçe göstererek İkinci Dünya Savaşı sırasında İran'ın bazı bölgelerini işgal ettiler. Bundan sonra her iki devlet de Rıza Şah'ın iktidarda kalmasını kendileri için tehdit olarak gördüler. Sovyet Rusya, Rıza Şah'ı komünizmin İran'da yayılması için bir engel olarak görürken, İngiltere ise ülkedeki aşırılıkların sorumlusu olarak görüyordu. Neticede İran toprakları işgal edildikten sonra her iki devlet de Rıza Şah'ın tahtı bırakmasını istediler ve Şah istifa etmezse Tahran'ı da işgal edeceklerini kendisine bildirdiler. Sovyet Rusya ordularının Tahran'a doğru ilerlediğini haber alan Şah, istemeyerek de olsa tahtı oğlu Muhammed Rıza Şah'a devretti. Şah, tahtı

1 Rıza Han için ayrıntılı bilgi için bkz: Hüseyin Mekki, *Zendegani Siyasi Sultan Ahmed Şah* (yayın yeri yok 1323. İktidarı ele geçirdiği 12 Aralık 1925'e kadar olan dönem için kendisini "han", daha sonraki tarihler için ise "şah" olarak anmak gerekiyor.

2 Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi, Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze* İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011, s. 205.

biraktıktan sonra İngilizlerin denetiminde ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Bu süreçte Şah'ın Güney Amerika ülkelerinden birine götürüleceği kendisine söylendi. Neticede Şah, Benderabas'tan bir İngiliz gemisi ile yola çıktı. Önce Bombay'a buradan da Mauritius Adası'na nakledildi. Şah, henüz yoldayken gerek ülke içerisinde gerekse dış basında hakkında haberler çıkmaya başladı. Ülkede Şah'ın mücevherlerini beraberinde götürdüğü tartışmaları başlarken dış basında da hakkında aynı haberler çıktı. Bu sırada Şah, bütün mal varlığını oğluna devretti. Oğlu da daha önce mağdur edilen kişilere bunları tazminat olarak vereceğini ilan etti.

Rıza Şah, Mauritius Adası'na geldikten sonra buranın havasından şikâyet etmeye başladı. Çünkü havası kendisine iyi gelmiyordu. İngilizler, Şah'ı önce Güney Afrika'daki Port Louis'e daha sonra da Johannesburg'a naklettiler. Şah, buradayken şiddetli mide ve diş ağrıları çekmeye başladı. Ayrıca gün geçtikçe bunalıma giriyordu. Çünkü Tahran'da kendisi hakkında sürekli kötü haberler yapıyordu. Sağlık sorunları ile de mücadele eden Şah, 26 Temmuz 1944'te Johannesburg'da hayata gözlerini yumdu. Şah'ın, naaşı önce Mısır'a daha sonra da Tahran'a nakledildi.

Bu çalışma, önce Şah'ın iktidarı dönemindeki icraatlarını daha sonra ise sürgüne gönderilme sebeplerini ve sürgün sürecini ele almaktadır. Çalışma, dönemin eserleri ve basın-yayın haberleri dikkate alınarak incelenmeye çalışıldı.

Rıza Şah Dönemine Bir Bakış

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1919 Antlaşması'nı³ imzalayarak İran üzerinde siyasi ve iktisadi denetim kurmak isteyen İngiltere, başarılı olamadı. Çünkü İran Meclisi antlaşmayı onaylamadığından geçersiz sayıldı. Ancak İngiltere bu amacını gerçekleştirmek için İran'da kendi yanlısı bir iktidarı başa getirmeye çalıştı. İngiltere'nin iktidara getirmeyi düşündüğü kişi Rıza Han'dı. Rıza Han, 21 Şubat 1921'de İngiltere destekli bir darbe ile iktidarı ele geçirdi.⁴ Darbeden sonra önce Savunma Bakanı⁵ olan Rıza Han, Kasım 1923'te ise Başbakan oldu.⁶ Son Kaçar Şah'ı Ahmed Şah (d. 1898-ö. 1930), 31 Ekim 1925'te resmen görevinden ayrıldıktan sonra ise Rıza Han, Meclis tarafından İran şahı ilan edildi ve 12 Aralık 1925'te de Pehlevi Hanedanı'nın ilk şahı oldu.⁷

Rıza Şah, henüz Savunma Bakanı'yken ilk hedefi ülkedeki birliği sağlamaktı. Nitekim Şah'ın darbeden sonraki ilk icraatı 1922 yılında Gilan, Azerbaycan ve Horasan'da ortaya

-
- 3 9 Ağustos 1919 İngiliz-İran antlaşmasına göre; İran'ın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı tanınacak, İran hükümetine idari ve askeri alanda destek, danışmanlık eğitimi ve İran ordusunun modernizasyonunu sağlanacaktı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Yılmaz Karadeniz: "İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusûk", *Turkish Studies*, Sayı: 6/3, 2011.
  - 4 Hamid Dabashi, İran: Ketlenmiş Halk, çev. Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul 2007, s. 129.
  - 5 Monika Gronke, *İran Tarihi, Yedinci Yüzyıldan Günümüze*, çev. Remzi Avcı, Runik Kitap, İstanbul 2023, s. 100.
  - 6 Homa Katouzian, "Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, der. [Touraj Atabaki ve Erik J. Zürcher](#), çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 21-22.
  - 7 Yahya Devletabadi, *Hayat-ı Yahya*, Cilt: 4, İntişarat-ı Attar, Tehran 1362, s. 253; Kaveh Farrokh, *Iran at War, 1500-1988*, Osprey Publishing, Oxford 2011, s. 258.

çıkan isyanları bastırmak oldu.⁸ Ülkedeki birliğin sağlanması amacıyla göçebe kabileleri de kontrol altına almak için iskân uygulamasını zorunlu kıldı. Bu göçebelerin tek sabit bir yere yerleştirilmesinin sebebi birlik ve beraberliğin, merkezi ve güçlü bir hükümetle çözüleceğinin düşünülmesiydi.⁹ Bundan sonra Şah'ın en büyük amacı, İran'ın modernleştirilmesiydi. Aslında Şah'ın gerçekleştirmeyi düşündüğü pek çok şey meşrutiyetçilerin hayalleri arasındaydı. Bu hayaller arasında demiryolu inşası, modern sağlık gibi konular vardı. Ancak Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkan istikrarsızlık sebebiyle bunlar gerçekleştirilememişti. Meşrutiyetçilerin bu hayallerini Rıza Şah gerçekleştirmek için harekete geçti. Nitekim Şah'ın öncelikleri arasında demiryolu inşası, modern sanayinin yaratılması, üniversite kurulması, modern ordu vardı ancak Meşrutiyet dönemi mimarları ile Rıza Şah arasında her ne kadar bu gibi benzerlikler varsa da bazı farklılıklar da vardı. Meşrutiyetçiler, hukukun üstünlüğü, parlamenter sistem, ifade özgürlüğü gibi kavramlar üzerinde de yoğunlaşırken, Rıza Şah için ülkenin inşası öncelikliydi.¹⁰ Bu amaçla Şah, parlamentoyu, yargıyı, hükümet organlarını ve özgür basını gösterişli bir anayasa maskesinin arkasına sığınarak ve yavaş yavaş işlevsiz bırakarak anayasacılık ruhunu ve hukuku ayaklar altına almaktan korkmayan yeni bir hükümet kurdu.¹¹ Daha sonra Şah, sanayi, ekonomi, ordu ve bürokrasi başta olmak üzere birçok alanda reformlar yapmaya başladı.¹² Bu reformlarını da üç temel ilke üzerine inşa etmek istedi: a) Batıcılık, b) Eski İran'ın büyüklüğüne vurgu yapan İrancılık, c) Şah merkezli devlet.¹³

Şah'ın modernleşme konusundaki ilk girişimi cumhuriyet ilan etme konusunda oldu. Nitekim 1924'te Başbakan olarak hükümeti kurduktan sonra İran'da cumhuriyet ilan edilmesi için çalışmalara başladı. Şah'ın bu çalışmalarını bazı bazı basın-yayın organları ile aydınlar ve halkın bir kesimi desteklese de din adamlarının başını çektiği muhalifler karşı çıkınca başarısız oldu.¹⁴ Buna rağmen Şah reformlarına devam etti. Nitekim ilk etapta 1925'te zorunlu askerlik uygulamasını başlattı. Şah, zorunlu askerlik yasasını rejimin temel taşı olarak görüyordu. Bu yasa 21 yaşın üstündeki bütün sağlıklı erkeklerin iki yıl

8 Stephanie Cronin “İran’da Ordu, Sivil Toplum ve Devlet: 1921-26”, *Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, der. Touraj Atabaki ve [Erik Jan Zürcher](#), çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 115.

9 Touraj Atabaki, *Azerbaycan der İran-ı Muassır*, çev. Muhammed Kerim Eşrag, İntaşarat-ı Tus, Tehran 1376, s. 67.

10 Sadegh Zibakalam, *Reza Şah*, Rozene, Tehran 1397, s. 245.

11 Abdülhüseyn Zarinkoob, *Ruzegaran Tarih-i İran ez Ağaz ta Sukut-ı Saltanat-ı Pehlevi*, Sohon, Tehran 1378, s. 870-871.

12 F. Dilmekani ve M. A. K. Torki, “Caygah-i Hüviyeti Milli der İran; Nigahi Tetur-i Tarihi’l Guha ve Siyasetha-yı Hüviyet-i Milli ez Zeman-ı Bastan ta Devreyi Pehlevi Evvel”. *Fesılname-i İlmi Pojoheşi*, Sayı: 5/19, 1396, s. 166.

13 Emin Nevahti Mukaddem-Hamid Anurya Asel, “Mebani İdolojik Siyasetha-yi Ferhengi Rejim Pehlevi”, *Fesılname-i İlmi-Pojoheşi Mutalaat-ı İnkılab-ı İslami*, Sayı: 6/19, 1388, s. 118.

14 Cumhuriyet fikrinin başarısız olmasının en önemli sebebi; Şii ulemanın cumhuriyet karşıtı muhalefeti idi. Ulemaya göre cumhuriyetin ilan edilmesi hem Bolşevizm’e kapı aralayacak hem de İngilizlerin ülkedeki faaliyetlerini arttıracaktı. Bkz: Mohammad H. Faghfoory, “The Ulama-State Relations in Iran: 1921-1941”, *International Journal of Middle East Studies*, Sayı: 19/4, 1987, s. 415. Bunlar dışında 3 Mart 1924’te Türkiye’de Hilafetin kaldırılması hususu da etkili oldu. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kamuran Karabalık, “Türkiye’de Cumhuriyetin İlanının İran’daki Yansımaları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: XXXVIII/2, 2023, ss. 573-593.

muazzaf, dört yıl da yedek olarak askerlik yapmalarını gerektiriyordu. Bununla birlikte İran'da ilk kez nüfus cüzdanı verilme uygulaması başladı ve soyadı almak zorunlu oldu.¹⁵ Fars kimliğini ortaya koymak amacıyla da 1925'te Enzeli Limanı'nın ismi Pehlevi Limanı olarak, 1926'da da Urumiye şehrinin ismi de Rızaiye olarak değiştirildi.¹⁶

Hukuk sistemi de yeni kanunlarla (1925 ticaret kanunu, 1926 ceza kanunu, 1928 medeni kanun) geliştirildi.¹⁷ Hukuk sistemindeki gelişmelerden sonra Şah, kapitülasyonları kaldırdı. Kapitülasyonlar, İran-Rus savaşları sonrasında bazı Avrupa ülkelerine verilmişti. Önce Rusya daha sonra İngiltere, Almanya, Belçika ve Fransa gibi ülkeler de bunlardan faydalanıyordu. Buna göre bu ülke vatandaşları bir suç işlediklerinde İran kanunlarına göre değil o ülke kanunlarına göre yargılanıyordu. Yeni yargı istemi kurulduktan sonra Şah, yargılama usullerinin Avrupa ülkelerinin yargılama usullerine uygun olduğunu belirterek kapitülasyonlar için artık bir gerekçenin kalmadığını belirtti. Böylece 2 Mayıs 1928'de kapitülasyonlar kaldırıldı. Artık bu ülke vatandaşları bir suç işlediklerinde İran kanunlarına göre yargılanacaklardı.¹⁸

Ülkenin modernleştirilmesi kapsamında 1927'de kılık-kıyafet düzenlemesi yapmak isteyen Şah, "Pehlevi başlığını" (külâh-ı Pehlevi) İranlı erkeklerin resmi şapkası yapmaya karar verdi.¹⁹ Bu yasaya göre İranlı yetişkin erkekler artık fes yerine "Pehlevi başlığı" adı verilen bir şapka takacaklardı.²⁰ Erkek giyimi ile ilgili yenilik "Pehlevi Külâhı" ile sınırlı kalmadı. İranlı erkeklerin kısa palto giymesini zorunlu kılan "Kanun-i Vahdet-i Libas" meclise getirildi. Bu kanun 25-27 Aralık 1928'de mecliste kabul edildi.²¹ Buna göre geleneksel kıyafetler, aşiret giysileri ve fes yasaklandı.²² Sünni müftüler, devletin uyguladığı imtihanı geçerek taşrada ve köylerde görevli mollalar, icazeti bulunan müçtehitler, kürsüsü olan vaizler, fıkıh ve usul hoca ile talebeleri ve gayrimüslim din adamları haricindeki tüm erkekler Pehlevi başlığı giyeceklerdi.²³

Şah'ın, kılık kıyafet reformu elbette sadece erkeleri kapsamadı. Çok geçmeden kadın giyimi üzerinde de değişiklik yapmak isteyen Şah, bu yönde kampanyalara başladı. İranlı kadınların örtü ve çarşafalarını çıkarmaları gerektiğini düşünen Şah,²⁴ 1934 yılında

-
- 15 Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 92.
  - 16 Firoozeh Kashani-Sabet, *Sınır Kurguları: İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018, s. 285.
  - 17 Gronke, a.g.e., s. 101.
  - 18 Zibakalam, a.g.e., s.278.
  - 19 Katouzian, a.g.m., s. 34.
  - 20 Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s. 110.
  - 21 Stephanie Cronin, "Yukarıdan Reform, Aşağıdan Direniş: İran'da Yeni Düzen ve Muhalifleri (1927-1929)", *Devlet ve Maduniyet: Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, der. Touraj Atabaki, çev. Serhan Afacan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 105.
  - 22 Selami Kılıç, "Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılabı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 4/16, 1995, s. 547.
  - 23 Tolga Gürakar, *Türkiye ve İran- Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s. 142.
  - 24 Afsaneh Najmabadi, "Güç ve Fail: Rıza Şah Dönemi Kadın Aktivizmini Yeniden Ele Almak", *Devlet ve Maduniyet Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme, Toplum ve Devlet*, der. Touraj Atabaki, çev. Serhan Afacan, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 54-55

Türkiye’yi ziyaret ettikten sonra bu meseleyi ciddi bir şekilde düşünmeye başladı. Çünkü Şah, bu ziyaret sırasında²⁵ Türk kadınlarının giyiminden çok etkilenmişti. Nitekim Türkiye’de örtü ve çarşaflarını bir kenara bırakan kadınları gördükten sonra İran’da da bunların kaldırılması gerektiğini, örtü ve çarşafın insanların gelişmesinin ve ilerlemesinin önündeki engel olduğunu düşünmeye başladı.²⁶ Neticede 1936’da İran’da kadınların örtü ve çarşaf giymeleri yasaklandı. Ancak bu durum Meşhed’in de dâhil olduğu birçok şehirde muhalefete yol açtı. Bu muhalefet neticesinde hükümet güçlerinin saldırıları sonucunda birçok insan hayatını kaybetti.²⁷

Şah’ın icraatları bunlarla sınırlı kalmadı. Diğer icraatları arasında Muharrem kutlamalarının yasaklanması ve din adamlarının mesleki faaliyetlerinin tamamen dini alanlarla sınırlandırılması da vardı. Sadece din adamlarının geleneksel kıyafetlerini (kaftan ve sarık) korumalarına izin verildi ve artık din adamları dışlanan toplumsal bir sınıf olarak konumlandılar. Tüm bu girişimler din adamlarının toplumsal pozisyonunu zayıflattı.²⁸ Bunun sebebi baticılık programının dönemin din adamlarının arzu edilen mükemmelliğiyle de uyuşmamasıydı. Nitekim hükümetin şeriat kapsamından kademeli olarak sapması devrin bazı âlimlerinin eleştirisine neden oluyordu. Seyyid Hasan Müderris, Seyyid Abdulhasan Taleghani, Hacı Ağa Nurullah Esfehani, Hacı Ağa Hüseyin Kumi bu âlimlerden bazılarıydı. Bunlar hükümetle olan çatışmada ya hapsedildiler ya da sürgüne gönderildiler.²⁹

Rıza Şah, toplumsal reformlar dışında ülkenin inşası konusunda da önemli adımlar attı. Nitekim Şah, Basra Körfezi’nden başlayarak Tahran üzerinden kuzey vilayetlerine uzanan Trans-İran demiryolunu inşa etti (1926-1938). Hızla ilerleyen yol yapımı sayesinde motorlu taşıtlar bölgeler arası yeni ana ulaşım aracı haline geldiler. Aynı şekilde tarım ve sanayiinin gelişimine de hız verildi.³⁰

Rıza Şah İktidarını Sonlandıran Sebepler

Rıza Şah iktidarının sonunu hazırlayan tek sebep İran’da bulunan Almanlar değildi. İngiltere’nin Şah’a nefreti daha eskilere dayanıyordu. Asıl önemli sebep Şah’ın, İngilizlere petrol gelirlerinin payını arttırması için baskı yapmasıydı. Bilindiği üzere İngilizler donanmalarına düşük fiyatta yakıt sağlamak amacıyla Anglo-Persian Oil Company ile bir sözleşme yapmışlardı. Bu sözleşme neticesinde İran’ın kendi sahasındaki petrol üzerinde söz hakkı kalmamıştı. Buna petrol gelirlerinden İran’a düşük pay verilmesi de eklenince İran’da muhalif bir hareket ortaya çıktı. Rıza Şah, iktidarı ele aldıktan sonra ilk etapta Anglo-Persian Oil Company ile iyi ilişkiler geliştirse de 1929 ekonomik buhranının İran’ı etkilemesiyle durum değişti. Nitekim Şah, yabancı imtiyazları iptal etmek için çalışmaya başladı. Anglo-Persian Oil Company ile de düzenleme yapmak isteyen Şah, şirketten daha

25 Amir Ghorbani, *Keşf-i Hicab*, Muse-i Ferhengi ve Etla Resani Tebiyan, Kum 1395, s. 54-55.

26 Mahdi Javdani Moghadam, “Berersi Seyr-i Tetur Goftaman-ı Hicab der Sepehr Siyaset ve Ferheng İran”. *Fesılname-i İlmi-Tehsisi Sepehr Siyaset*, Sayı: 6/201, 398, s. 11.

27 Zarinkoob, *a.g.e.*, s. 873.

28 Gronke, *a.g.e.*, s. 102.

29 Zarinkoob, *a.g.e.*, s. 872.

30 Gronke, *a.g.e.*, s. 103).

fazla pay talep etmeye başladı.³¹ Çok geçmeden Şah, savaştan sonra zor koşullar altında olan İran'ın, İngiliz hükümetinin ana hissedarı olduğu Anglo-İran petrol şirketinin gelirindeki payını ikiye katladı daha sonra da imtiyazı tamamıyla iptal etti. Bu durum İngiltere'nin Şah'a karşı olan tavrının değişmesine ve kendisinden nefret etmelerine neden oldu.³²

İkinci Dünya Savaşı başladıktan bir süre sonra Ruslar da Şah'a tavır almaya başladılar. Almanya, Polonya'nın işgalinden önce Rusya ile bir ittifak antlaşması yapmıştı. Bu antlaşmaya göre; Almanya ile Sovyet Rusya, antlaşmanın ekindeki protokolde Polonya'nın bölünmesi ve Doğu Polonya'nın bu ülkeye verilmesi üzerine anlaşmaya varmışlardı. İran ile Almanya arasındaki dostluk ilişkileri sayesinde İran, kuzeyden gelecek saldırı tehlikesinden korunuyordu hatta Almanya ve Sovyet Rusya arasındaki 1939 tarihli sözleşme Alman mallarının Sovyet Rusya aracılığıyla İran'a gönderilmesini içeriyordu ancak bu sözleşme, Sovyetlerin İran'a empoze etmek istediği koşullar nedeniyleydi. Sovyet Rusya bu sözleşme ile İran'da hapsedilen komünistlerin serbest bırakılmasını amaçlıyordu. Ancak Almanya'nın Sovyet Rusya, topraklarına saldırması durumu tamamen değiştirdi. Sovyet Rusya, Rıza Şah'ın varlığını İran'da komünizm idealinin ilerlemesine engel olarak görmeye başladı ve ne pahasına olursa olsun onu ortadan kaldırmak istiyordu.³³

Hem Sovyet Rusya'nın Rıza Şah'a tavrı hem de petrol sözleşmesinden sonra İngiltere'nin artık kendisini korumayacağı ve hatta onu İran'dan uzaklaştırmaya çalışacağını anlayan Rıza Şah hem iç hem de dışta kendisine destek vermeleri için batılı ülkelerin dostluğunu kazanmaya çalıştı. Bu süreçte Şah'ın dikkatini Almanya çekiyordu. Almanya o dönemde İran'da sömürgeci bir devlet olarak görülüyordu. Üstelik sanayisi ve ekonomisi gelişiyor ve İran'ın ihtiyaçlarına her yönden cevap vermeye hazır olarak görülüyordu.³⁴ Nitekim Almanya'nın tarafsız konumu ve silah endüstrisindeki gelişimi ve Kaçar Hanedanlığı'nın son dönemlerinde Almanya'dan yapılan alımlar göz önünde alındığında Almanya iyi bir müttefik olarak görülüyordu.³⁵ Bu sebeplerden dolayı Rıza Şah, Almanya'ya yaklaştı ve iki ülke ilişkileri hızlı bir gelişme gösterdi. Nitekim Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasındaki süreçte Almanya ile İran arasındaki ticaret hacmi hızlı bir şekilde arttı.³⁶ Buna paralel olarak İran'daki Alman vatandaşlarının sayısında da artış oldu. Buradaki Almanlar hem İran devlet aygıtında hem de İran ordusunda söz sahibi olmaya başladılar.³⁷ Nitekim Alman uzmanlar demiryollarından telekomünikasyona, ulaşımdan silah imalatına kadar birçok kurumda kendilerini gösterdiler.³⁸

31 Alper Yıldırım, *İran Petrolleri*, Gazi Kitabevi, Ankara 2024, s. 196-200.

32 Mahmud Taloui, *Ez Tezar ta Şah*, Ulum, Tehran 1388, s. 248.

33 Taloui, *a.g.e.*, s. 257.

34 Zarinkoob, *a.g.e.*, s. 878.

35 N. Pesyan ve H. Moghtased, *Ez Savadkuh ta Johannesburg (Reza Şah)*, Tehran 1377, s. 657-58.

36 Polat Kara, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2010, s. 231.

37 Miron Rezun, *The Soviet Union And Iran Soviet Policy in Iran from the Beginings of the Pahlavi Dynasty until the Soviet Invasion in 1941*, Sijthoff & Noordhoff International Publishers, Geneve 1981, s. 333-334.

38 Seyyid Celaledin Medeni, *Tarih-i Siyasi-yi Muasır-ı İran*, Cilt: 1, Çaphane-i Dofter-i İntişarat-ı İslami, Kum, 1378, s. 261.

Savaş başladıktan sonra da iki ülke ilişkileri devam etti. Üstelik savaş hasebiyle yolların kapatılması İran ve Almanya ticari ilişkilerini sekteye uğratsa da³⁹ iki ülke 29 Kasım 1940 tarihinde yeni bir ticaret antlaşması imzalandı. Bu antlaşma, ticaret yollarının İngilizler tarafından kapatılması riskine karşılık Sovyet Rusya ve Almanya arasında imzalanan 23 Ağustos 1939 tarihli saldırılmazlık antlaşması gereğince sevkiyatın Rusya'dan geçmesini kapsıyordu.⁴⁰ Ancak İran'ın Almanya ile ilişkileri, ilk etapta İngiltere'yi, Almanya'nın Sovyet Rusya'ya saldırmasından sonra ise bu devleti rahatsız etmeye başladı. Her iki devlet de İran'da bulunan Alman vatandaşlarının kendileri için tehdit arz ettiğini iddia ederek ülkeden çıkarılmasını talep ettiler.⁴¹ Sovyet Rusya'ya göre, burada bulunan Almanlar, İran vasıtasıyla hem Kafkasya'daki petrol kaynaklarına ulaşabilirler hem de tarihi "Sıcak Denizlere İnme" politikalarını sekteye uğratabilirlerdi.⁴² İngiltere'nin de kaygıları Sovyet Rusya'ninkinden farklı değildi. Onlara göre de buradaki Alman teknisyenler Güneybatı Anglo-İran Petrol Şirketi'ne zarar verebilirlerdi.⁴³ Ayrıca Almanlar, İngilizlerin Hindistan sömürgeleri için de önemli bir tehditti.⁴⁴

Bu sebeplerden dolayı hem Sovyet Rusya hem de İngiltere, kaygılarını İran hükümetine bildirdiler ve İran hükümeti üzerinde baskı kurmaya başladılar. Nitekim Temmuz 1941'den itibaren önce Sovyet Rusya, ülkedeki Almanların çıkartılması için baskı yapmaya başladı. Ancak İran hükümeti, Almanya ile ticarete devam ederek cevap verdi.⁴⁵ İngiltere ise 3 Ağustos 1941'de İran'a Almanların ülkeden çıkartılması için İran'a nota verdi.⁴⁶ Bunun üzerine Şah, Alman propaganda yayınlarının İran'a girmesini yasaklayıp bazı Alman vatandaşların ülkedeki faaliyetlerini sıkı denetim altına alsa da⁴⁷ Sovyet Rusya ve İngiltere tatmin olmadılar. Bu sefer de İran'daki Sovyet Rusya Büyükelçisi Smirnov ve İngiliz Büyükelçisi Sir Reader Bullard, Almanların faaliyetleriyle ilgili endişelerini dile getiren ilk ortak muhtıralarını İran hükümetine sundular. İran hükümeti, notaya cevap olarak endişelerin yersiz olduğunu çünkü yabancı uyruklu şahısların faaliyetlerinin kontrol altında olduğunu bildirdi. Ayrıca ülkede çalışan Almanların sayısını da azaltacağı sözünü verdi. İran her ne kadar yabancı uyrukluların İran'dan çıkarılacağını söylese de İran'ın tarafsızlık ilkesine ve egemenlik haklarına zarar verecek hiçbir teklifin kabul edilmeyeceğinin de altını çiziyordu.⁴⁸ Elbette bu devletlerin İran'a karşı olan tavrı sadece ülkede bulunan Almanlar

39 Ali Reza Emini, *Tarih-i Revabıt-ı Harici İran ez Kajariye ta Sukut-ı Reza Şah*, Tehran 1382, s. 276.

40 A. Beset, *Der Tarih-i Revabıt-ı İran ve Alman*, Müessesesi-yi İntişarat-ı Emir Kebir, Tehran 1388, s. 30.

41 Hüseyin Ferdost, *Zuhûr ve Sukût-i Saltanat-ı Pehlevî*, Tehran, 1369, s. 86.

42 Necati Türkay ve Erdal Açıkse, "İran Kaynaklarına Göre Şah Rıza Pehlevi Dönemi İran-Almanya Siyasi İlişkileri (1925-1941)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:31/3, 2021, s. 1316-1317.

43 Atay Akdevelioğlu ve Ömer Kürkçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler". *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1919-1980*, Ed. Baskın Oran, Cilt: I, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 359.

44 Mustafa Şehitoğlu, *İkinci Dünya Savaşı'nda ve Sonrasında İran 1938-1953*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2019, s. 66-67.

45 Zibakelam, *a.g.e.*, s. 290-291.

46 Çağatay Benhür, "İkinci Dünya Savaşında İran'ın İşgali ve Türk Basını (1941)". *Turkish Studies*, Sayı: 10/9, 2015, s. 75.

47 N. Ahmadi ve Y. Sadeghi, "Ceng-i Cehani Devvom Huzur-ı Müttefikin der İran (ba Takid ber Nekşi İngiliz)". *Pojoheşname-i Tarihi*, Sayı: 8/32, 1392, s. 3.

48 Toloui, *a.g.e.*, s. 249-251.

değildi. Fars Körfezi, Müttefik kuvvetlerin Sovyet Rusya'ya, Almanlar ile mücadele için silah ve mühimmat, İngilizlere de petrol sevkiyatının yapılması için en uygun ve güvenli yoldu.⁴⁹ Bunun dışında İran petroleri, Ortadoğu'daki İngiliz ordusu için hayati öneme sahipti.⁵⁰ Sovyet Rusya ise hem Güney Azerbaycan'a hâkim olmak hem de Sovyet Azerbaycan'ı ile Güney Azerbaycan'ı birleştirmek istiyordu.⁵¹

İkinci Dünya Savaşı'nda İran'ın İşgali ve Rıza Şah'ın Sürgüne Gönderilmesi

Sovyet Rusya ve İngiltere, Almanlar konusunda İran üzerinde baskı kurarken bir taraftan da İran'ı işgal etmeye hazırlanıyorlardı. Nitekim İngiliz askerlerinin Irak sınırından İran'a doğru hareket ettiklerine dair haberler geliyordu. Aynı şekilde Sovyet Rusya ordusunun Azerbaycan sınır bölgesine hareket ettikleri bildiriliyordu. Bu durum her iki devlete sorulduğunda bu güçlerin savaş cephelerine hazırlanmak için tatbikat yaptıkları söylendi.⁵² Ancak Rıza Şah tehlikenin yaklaştığının farkındaydı. Bu sebeple İran ordusunun sınır bölgelerine gönderilmesini ve savaş hazırlıklarının başlamasını emretti. Çok geçmeden 22 Ağustos'ta İngiltere ve Sovyet Rusya, İran'a haber vermeden harekâtın başlamasına karar verdiler.⁵³ 25 Ağustos 1941 tarihinde de İran'ın kuzeyi ve güneyi Rus ve İngiliz saldırısına uğradı.⁵⁴

İngilizler, İran'ı işgal ettikten sonra işgalin sebeplerini anlatan bir bildiriye İran halkına dağıttılar. Bildiride İngiltere'nin İran politikasının iyi dostluk ve iyi amaç esaslarına dayandığını, amaçlarının İran topraklarının korunması olduğunu, ülkede güven ve düzenin sağlanması gerektiğini söylüyorlardı. İran'da bulunan Almanların ve Şah'ın gafletinin çıkarlarını tehlikeye düşürdüğünü görene kadar aslında böyle bir niyetlerinin olmadığını, çaresiz kalınca İran'ı işgal ettiklerini söyleyen İngilizler, bu tehlikeler geçtikten sonra İran'ı terk edeceklerini, müttefikleri Sovyet Rusya'nın da aynı niyeti taşıdıklarını söylüyorlardı.⁵⁵ 30 Ağustos'ta bu devletlerin temsilcileri taleplerini İran hükümetine bildirdiler. Bu talepler arasında: direnişin terk edilmesi ve müttefiklerin işgal ettiği tüm

49 Aslında bu yol dışında başka 4 yol daha vardı. Bunlar; Murmansk ve Arkhangelsk, Vladivostok, Karadeniz üzerinden ve Boğaziçi ve Çanakkale Boğazı ve Hint-Afganistan yoluydu. Ancak müttefikler, bahsedilen yolları analiz ettikten sonra Sovyet Rusya'ya yardım etmek için en uygun yolun İran rotası olduğuna karar verdiler. Sebebi ise bu rotanın diğer tüm iletişim hatlarından daha güvenli olmasıydı. Ayrıca İngiltere'nin kullandığı insan gücü ve malların ana kaynağı olan Hindistan'ın İran ile olan kara sınırından dolayı bunların taşınması daha kolay olacaktı. Dahası İran'ı köprü olarak kullanarak müttefik devletlerin hava kuvvetleri buradan savaş bölgesine daha hızlı gönderilecekti. Yine savaş için gerekli mallar, Fars Körfezi'ni, Sovyet Rusya sınırlarına bağlayan ulusal demiryolu ve otoyolun düşman güçleri tarafından tahrip edilme riski olmadan Sovyet Rusya'ya güvenli bir şekilde gönderilecekti. İngiltere Başbakanı Winston Churchill de İran rotasının güvenilirliği hakkında, Arkhangelsk yolu üzerinden Sovyet Rusya'ya her türlü mal ve askeri malzemenin ulaştırılmasının büyük zorluklarla karşılaşacağını bu yüzden İran rotasının daha güvenli olduğunu söylüyordu (Ahmadi ve Sadeghi, a.g.m., s. 3)

50 Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s. 129.

51 Cemil Hasanlı, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2005, s. 105.

52 Mekki, *Zendegani-i Siyasi-i Sultan Ahmed Şah*, s. 119.

53 Toloui, *a.g.e.*, s. 251.

54 Samira Mirzadad Barjough, *İran'da Siyasi ve Ekonomik Çıkar Çatışmaları (1921–1950)*, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, , Bitlis. 2016, s. 59.

55 Calal Matini, "İngiliz Devletlerinin İran Politikasına İlişkin Tarihi Belgeler", çev. Abdüsselam Bilgen, Ankara Üniversitesi *D.T.C.F. Dergisi*, Sayı: 33/1-2, 1990, s. 32-34.

bölgeleri İran ordusunun boşaltması, Alman Büyükelçiliği üyelerinin ve birkaç uzman dışında tüm Alman vatandaşların sınır dışı edilmesi, Rusya'ya İran'dan silah ve mühimmat taşımanın kolaylaştırılması tahdünün verilmesi, İngilizlere, İran'ın güney petrollerinden pay vermenin devam etmesi vardı. Buna karşılık Sovyet Rusya, balıkçılıkta İran'a pay verileceğini ve askeri müdahale bittiğinde güçlerini İran'dan çekeceği taahhüdünü verdi.⁵⁶

Sovyet Rusya ve İngiltere, İran'ı işgal ettikten sonra en önemli planlarından biri Rıza Şah'ın iktidardan düşürülmesiydi. Nitekim Abrahamian'ın aktardığına göre İran'daki İngiltere elçisi Sir Reader Bullard bir raporunda müttefiklerin devleti yerinde bıraktıklarını ancak İranlılara yaranmak için Şah'ı gönderdiklerini açıkça belirtiyordu. Ayrıca Bullard, *"İranlılar, ülkelerini istila etmemizin tazminatı olarak onları hiç olmazsa Şah istibdadından kurtarmamızı beklemekteler"*⁵⁷ diyordu. Yine Bullard'a göre, İranlıların gözünde müttefikler, İran'ı işgal ettikten sonra Şah saltanatının devam etmesi İngilizlerin onu desteklediklerine dair kamuoyu inancının bir tür teyidiydi. Çünkü İngilizlerin kendi çıkarlarını korumak için onu tahta çıkardıkları ve onu elinde tuttukları her yerde duyurulmuştu. Bunun dışında Bullard, 1921 darbesinde de İngiltere'nin herhangi bir müdahalesinin olmadığını iddia ediyor ve hatta bunun kendileri için bir sürpriz olduğunu söylüyordu.⁵⁸ Bullard bunları söylerken İngilizler, yaptıkları toplantıda Rıza Şah'ın gitmesi gerektiğini ve aşırılıkların sorumlusunun kendisi olduğunu düşünüyorlardı. Hatta Şah'ın yerine kimin getirileceğini de tartışıyorlardı. Buna göre Kaçar Hanedanlığı'na dönülmediği sürece hanedan üyelerinden birini getirmek uygun görülüyordu. Ancak İngilizler, Muhammed Ali Furugi'nin (d. 1877-ö. 1942) de tavsiyesi üzerine tahtı Rıza Şah'ın oğlu Muhammed Rıza Şah'a devretmeyi kabul ettiler ve Kaçar Hanedan üyesinden vazgeçtiler. İngilizlerin Kaçar Hanedan üyesinden vazgeçmelerinin sebebi, bu durumun hanedan üyeleri arasında çatışmaya sebep olacağının düşünülmesiydi. Tahran'da bulunan Sovyet Rusya elçisi de bu konuda İngilizleri destekledi ve Muhammed Rıza Şah'ın tahta getirilmesini onayladı. Nihayet İran işgal altındayken Furugi, Rıza Şah'a tahttan oğlu lehine çekilmesini teklif etti ve bunun ailesinin monarşisinin devam etmesi için son şans olduğunu belirtti.⁵⁹

Rıza Şah'ın tahttan feragat etmesi için Ruslar ve İngilizler kendisine baskı yapmaya başladılar. Nitekim Sovyet Rusya ordusu Kazvin'den Tahran'a doğru yaklaşıyordu. Şah, Tahran işgal edildiği takdirde tutuklanıp Sibirya'ya sürgün edilmekten korkuyordu. Yine hem Sovyet Rusya hem de İngiltere radyoları 13 Eylül 1941 tarihi itibarıyla Şah aleyhinde yayın yapmaya başladılar. Şah'ı hedef alan bu yayınlarda İran halkına kendilerini yıllarca ezen, onları sömürerek büyük servet elde eden yozlaşmış ve zalim bir kralları olduğunu söylediler. İngiltere Başbakanı Churchill de Şah'ın tahtı bırakmadığı takdirde nasıl görevden alınması ve tutuklanmasını anlattığı bir talimatı Bullard'a gönderdi. İran'daki Rus ve İngiliz elçileri de Şah'ı istifa etmediği takdirde zorla tahttan indirecekleri yönünde tehdit ettiler ve eğer kısa sürede bu gerçekleşmese Tahran'ın işgal edileceğini de bildirdiler.⁶⁰

56 Abdurrazza Huşeng Mehdevi, *Siyaset-i Harici İran der Devran-ı Pehlevi*, Neşr-i Peygan, Tehran 1388, s. 408.

57 Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s. 94.

58 S. R. Bullard ve S. C. Eskrayn, *Şutırha Bayad Beravend!*, terc: Hüseyin Abtaviyan, Tehran 1363, s. 54.

59 Taloui, *a.g.e.*, s. 269-270.

60 *Aynı eser*, s. 272.

Sovyet Rusya ve İngiltere baskısı devam ederken Rıza Şah ile Furugi arasında monarşinin devri üzerine görüşme yapıyordu. 16 Eylül 1941’de Furugi, Şah’ın sarayına giderek kendisiyle görüştü. Şah o gece uyumadığından uykusuzluktan gözleri kızarmıştı. Birkaç dakika sonra cebinden bir kâğıt çıkaran Şah, Furugi’ye uzattı. Bu kâğıt onun görevinden istifa taslağıydı. Furugi, taslakta yazılanları okudu ve kendisine; taslağı çok sert bulduğunu eğer veliaht prensin yerine geçmesini istiyorsa böyle yapmamasını, İngilizleri ve Rusları kızdırmaması gerektiğini söyledi. Şah karşılık olarak Furugi’ye, böyle bir cevap vereceğini tahmin ettiğini ve kendisi için bunu yapmasını istediğini söyledi. Bunun üzerine Furugi, istifa mektubunu yazıp okuduktan sonra Şah, bu metni imzaladı. Daha sonra Şah, Furugi’ye istifa metnini Meclis’te okumasını istedi.⁶¹ Ayrıca Şah, bakanlarıyla toplantı yaparak yakında ülkeden ayrılacağını haber verdi. Şah, tahtı her ne kadar bırakmak istemese de Sovyet Rusya ordusunun Kazvin’den doğuya doğru ilerlediği kendisine bildirilince onların kendisini devirmeğe geldiklerini düşünmeye başladı.⁶² Tahran radyosunun bildirdiğine göre 16 Eylül 1941’de Rıza Şah tahtından feragat etmişti.⁶³

Furugi, Şah’ın istifa metnini Meclis’te okumadan evvel İngiltere elçisi Bullard’ın yanına gitti. Bullard, hatıratında Furugi’nin yanına geldiğinde mutlu görüldüğünü ve bu sebeple İran’da durumun değiştiğini hissettiğini söylüyordu. Nitekim Furugi, Bullard’a Şah’ın ülkeyi terk etmeyi kabul ettiğini söylemişti.⁶⁴ İstifa dilekçesini İngiliz elçiye sunduktan sonra Furugi, Meclis’e gitti. Meclis’te yaptığı konuşmada yaşanan önemli dava ve meselelerden birini Millet Meclisi’nin ve kamuoyunun dikkatine sunmak zorunda olduğunu, durumun bu şekilde sonuçlanmasına da üzüldüğünü belirtti.⁶⁵ Daha sonra Furugi, Meclis’te Şah’ın tahttan feragat ettiğine dair istifa metnini okudu. Metinde şöyle yazıyordu: “Çok çalıştığım için zayıf düştüm ve ihtiyarladım. İran’ın istikbali bakımından genç ve dinç prensin benim yerime çalışması lazımdır. Onun için saltanattan feragat ederek, yerime oğlum Şahpur’u getiriyorum. Bütün askerlerimi ve milletimi ona itaate davet ediyorum”.⁶⁶

İstifa metnini okuduktan sonra Furugi, müttefik kuvvetlerin İran hükümetinin Tahran’a yaklaşmalarını talep etmesine rağmen buraya doğru ilerlediklerini bildirdi. Taleplerinin etkili olacağını zannettiğini söyleyen Furugi, müttefiklerin Tahran’a gelecek olsalar dahi Meclis azasının endişeye kapılmaması gerektiğini çünkü onların hasmane bir tavırlarının olmadığını söyledi. Buna dair kendilerine teminat verdiklerini ve onların bu vaadine güvendiklerini söyledi.⁶⁷ Meclis’teki açıklamasına devam eden Furugi, Şah’ın tahtından feragati ve yerine oğlunun geçtiğini İran Mebussan Meclisi’nin fevkalade celsesinde ilan etti. Feragatin sebebinin sıhhi sebeplerden ileri geldiğini öne sürdü.⁶⁸ 17 Eylül de de Muhammed Rıza Şah’ın töreni Meclis’te yapıldı. Şah, önünde siyah kaplı bir

61 Aynı eser, s. 272.

62 R. A. Stewart, *Der Aherin-i Ruzha-yı Reza Şah*, terc. Abdulreza Huşeng Mehdevi ve Kave Bayat, Tehran. 1380, s 337-338.

63 Bullard ve Eskrayn, *a.g.e.*, s. 59.

64 Aynı eser, s. 58.

65 Taloui, *a.g.e.*, s. 257.

66 *Anadolu*, 18 Eylül 1941, s. 1, 4; *Yeni Sabah*, 18 Eylül 1941, s. 1, 3.

67 *Akşam*, 22 Eylül 1941, s. 1.

68 *Akşam*, 17 Eylül 1941, s. 1.

Kur'an-ı Kerim üzerine yemin etti. Daha sonra Furugi'nin söylediklerinin aynısını tekrar eden Muhammed Rıza Şah, İran'ın yeni Şah'ı ilan edildi.⁶⁹ Yeni Şah tahta geçtikten sonra Kanun-i Esasiye tamamıyla bağlı kalacağı, ülkeyi bir hükümdar gibi idare edeceği, kanunlara ve İran milletinin haklarına riayet edeceği de bildirildi. Bunun dışında, Şah'ın, parlamento tarafından kabul edilmiş ve ileride kabul edilecek olan tüm yasalara riayet edeceği; millete gerek şahsen gerekse müştereken yapılan haksızlıkları gidereceği ve milletin bütün ümit ve arzularını gerçekleştirmek için çaba göstereceği ifade edilmiştir.⁷⁰

Furugi'nin, Şah'ın istifa ettiğini ve zararların tazmin edileceğini belirtmesi üzerine söz alan İranlı Mebus Deşt: *“Bütün mebuslar namına söylüyorum yeni şahımızın, yirmi senedir bütün iradeyi kendinde toplayan Şehinşah'ın haksızlıklarına maruz kalanların zararlarının telafi edileceği işaret olunmuştur. Bu ne gibi tedbirlerle telafi edilecektir?”* diye sordu. Bu soruya Furugi şöyle cevap verdi: *“Hepiniz beni iyi tanırsınız. Ben bu yolda iyi bir imtihan geçirdim”* bu arada Meclis'te münakaşalar yaşandı ve Furugi sözlerine şu şekilde devam etti: *“Şimdi İngiliz ve Sovyet kıtaları Tahran'a yürüyorlar. Bize teminat vererek, fenalık için gelmiyoruz, işimiz vardır, buradan geçmek istiyoruz, diyorlar ve bizim de yardımımızı istiyorlar”*⁷¹ dedi.

Şah'ın tahtan indirilmesi ve sürgüne gönderilmesi kamuoyunda tartışılmaya başlandı. Şah'ın tahttan feragatinin sebebi olarak şu iki konu üzerinde duruluyordu. Bunlardan biri Rıza Şah'ın İngiliz aleyhtarı olması, bir diğeri de Rus ve İngilizlerle yapılan antlaşmanın iyi niyetle tatbik edilmesine karşı çıkmasıydı. Nitekim Londra Radyosu, Rıza Şah'ın tahttan çekilmesinin, İran'da İngiliz ve Ruslarla iş birliği yapmak isteyenlerin işlerini kolaylaştıracağını, yeni Şah'ın salâhiyetlerinin tehdit edileceğini ve demokratik bir idare kurulacağını söylüyordu.⁷² Ayrıca kamuoyu Rıza Şah'ın müttefikler tarafından sürgüne gönderildiğini düşünüyordu. Ancak İngiliz elçi Bullard anılarında bunun asılsız bir söylentiden ibaret olduğunu söylüyordu ve prensip olarak müttefiklerin böyle bir sorumluluk almak istenmediğinin bilinmesinin altını çiziyordu. Şayet Şah, tahtta kalsaydı müttefiklerin nasıl davranacakları tam olarak bilinmese de onun kendilerine çok yardımcı olacağını ve istedikleri her şeyi yapacağını da bildiklerini söylüyordu. Yine ona göre Şah'ın istifası birçok İranlıyı memnun etmişti ve Furugi ve diğerlerinin bunun bir parçası olduğunu ve bunların İran'a demokrasinin yakında geleceğini düşündüklerini ifade ediyordu. Bunlar dışında Bullard, İranlıların güç dilinden başka bir şey anlamadığını, otokratik ve zorlayıcı bir hükümetin varlığı olmadan İran'da hiçbir eylemin olmayacağına inanan bir kesim de olduğunu ekliyordu.⁷³

Muhammed Rıza Şah, her ne kadar tahtı devir almışsa da tedirgindi çünkü halkın tepkisinin ne olacağını bilmiyordu. Babası Rıza Şah da ülkeden ayrılmak için hazırlanıyordu ve onu belirsiz bir gelecek bekliyordu.⁷⁴ Muhammed Rıza Şah, savaş durumunun da

69 Taloui, *a.g.e.*, s. 257.

70 Akşam, 22 Eylül 1941, s. 1.

71 Anadolu, 18 Eylül 1941, s. 1, 4.

72 İkdâm, 18 Eylül 1941, s. 1, 3.

73 (Bullard ve Eskrayn, *a.g.e.*, s. 60.

74 Stewart, *a.g.e.*, s. 346.

olmasından zor bir vazife üstlendi. Kendisi hükümet işlerine aşına değildi. Özellikle iç politikadaki sorunlar ciddiydi ve ülke için radikal bir dönüşümün hayata geçirilmesini zorunlu kılıyordu. İran halkı otokratik hükümetten bıkmıştı. Bu sebeple Avrupa’da eğitim gören, Avrupa siyasi sistemine aşına olan yeni şah için bu durum anlaşılırdı. Rıza Şah ise Avrupa demokrasi ve siyasetine yabancı biriydi. Yeni Şah, müttefiklerle iş birliği yaparak onların desteği ile İran’da anayasal bir krallık gibi hüküm süreceğini belirtiyordu.⁷⁵ Daha sonra yeni Şah, tahtı devir aldıktan sonra yeni kararnameler yayınladı. Eski Şah’ın İngiltere bankalarında önemli miktarda parası vardı. Bunların hükümet tarafından alınması Rıza Şah döneminde zarar görenlere tazminat olarak verilmesi düşünüldü.⁷⁶ Bu paranın bir kısmı da memur maaşlarının ödenmesi için ayrıldı. Daha sonra vergileri azaltma ve devlet harcamalarının düzenlenmesi ve vakıf mallarının bireylere satılmasına ilişkin yasa iptal edildi. Siyasi mahkûmlar için af çıkarıldı.⁷⁷

Muhammed Rıza Şah, tahta geçtiğinde mümkün olduğu kadar tahtını korumaya çalıştı. Müttefiklerin güvenini kazanmak amacıyla onlarla iş birliği yaptı. Alman yanlısı subayları tutuklattı. Miras kalan toprakların çoğunu eski sahiplerine dağıtılması için hükümete devretti.⁷⁸ Babasının eğitim bakanlığının denetimine verdiği dini vakıfları serbest bıraktı. Meşhed ve Kum kenti de dâhil halka duyurduğu hac ziyaretleri yaptı. Dahası Necef’teki kıdemli müçtehit Ayetullah Ağa Hüseyin Kumi’ye devletin artık peçeye savaş açmayacağı konusunda güvence verdi. Kadınlar, peçe takıp takmayacaklarına veya peçeyi nasıl takacaklarına kendileri karar vereceklerdi.⁷⁹ Yeni Şah, bu çalışmaları yaparken Rıza Şah’tan ordu ve jandarma başkumandanlığı yetkisi alındı. Böylece Rıza Şah’ın bu vazifeleri uhdesinde bulunduracağına dair olan 1924 tarihli anayasanın bu babbaki maddesi bu şekilde lağvedilmiş oldu.⁸⁰ Bunlar dışında basın özgürlüğü arttı. Hayatta olan ve eğitilmiş insanlar vasıtasıyla siyasi faaliyetler için yeni bir ortam ortaya çıktı.⁸¹ Göreve başladıktan sonra yabancı elçileri de kabul etmeye başlayan yeni Şah’ın bu tavrı diğer devletlerin ve bilhassa İngiltere’nin Şah’ı tanımakta olduğunu gösteriyordu.⁸²

Rıza Şah’ın bilhassa serveti ile ilgili tartışmalar devam ediyordu. 14 Eylül 1941 tarihli Meclis oturumunda da mebuslardan biri hanedana ait elmaslarla banka kaimeleri karşılığı olarak korunması gereken altınlar hakkında devam etmekte olan şayiaları Maliye Bakanı Golsayan’a sormuştu. Golsayan cevap olarak, “*evvelce de izah ettiğimiz gibi elmasların, eski komisyon azalarının mühürleriyle kapalı sandıklar içinde banka hazinesinde korunduğunu, bunların mufassal listesinin komisyon azaları tarafından mühürlendiğini ve kendisine bırakıldığını*” söyledi. Bakan açıklamasına devam ederek hanedana ait ve tarihi kıymeti olan elmasların ise Halile ve Gülistan Sarayının müze olarak ayrılmış olan

75 Bullard ve Eskrayn, *a.g.e.*, s. 61.

76 *Anadolu*, 23 Eylül 1941, s. 1-2.

77 Stewart, *a.g.e.*, s. 343.

78 Ervand Abrahamian, *İran Beyn-i Do İnkılâb*, çev. Ahmed Golmuhammedî ve Muhammed İbrahim Ferttâhî, Neşr-i Ney, Tehran 2004, s. 217.

79 Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s. 132.

80 *Cumhuriyet*, 16 Birinci Teşrin 1916, s. 1.

81 Zarinkoob, *a.g.e.*, s. 881.

82 *Akşam*, 22 Eylül 1941, s. 1.

büyük salonunda muhafaza edilmekteyken buradaki tamirattan dolayı bu elmasların toz ve toprak altında muhafaza edilmesi tehlikeli görüldüğünden 16 Ağustos 1941 tarihinde milli bankaya naklolduğunu açıkladı. Bu sırada başka bir mebus da söz alarak hükümete karşı olan itimatlarının tam olduğunu, bakanın da doğru yoldan ayrılmayacağına şüphe etmediklerini söyledi.⁸³ Bakan da yeni Şah'ın hanedana ait elmasların İran milli bankasına bulunduğu dair kanaatini teyit için parlamento komitesiyle eksperlerin yapacağı tahkikatı kolaylaştıracağını vadetti.⁸⁴

Rıza Şah, Tahran'dan ayrıldıktan sonra yabancı radyolar da Şah'ın zenginliğinden ve yabancı bankalara yatırdığı paralardan bahsetmeye başladılar. Radyolar, Şah'ın mücevherleri de yanına aldığını söylüyordu. Bu durum sürgün yolunda olan Rıza Şah'ı üzüyordu ve bankaların bu duruma neden sessiz kaldığına anlam veremiyordu. Yine radyoların iddialarına göre Şah, petrol hisse senetlerini ve büyük miktarda altın ve parayı bir valiz içinde birlikte götürüyordu. Bu arada düne kadar Şah'ın saltanatının nimetlerinden yararlanan bazı kişiler de fırsattan istifade ederek yabancıların sözcüsü gibi davranıyorlardı. Meclis'teki bazı vekiller ile gazetecilerin suçlamaları da Rıza Şah'ı kızdırıyordu. Şah:

*"Yabancılarla bile oturup bu tür yalanları söylemeye nasıl cesaret ederler? Ben bir ömür boyunca bu millet ve ülke için çalıştım. Bugün bu ülkeden ayrılırken tüm mal varlığımı bu millete bağışladım. Çünkü yarın öldüğümde yanımda birkaç metre kefinden başka bir şey götürmeyeceğimi biliyorum. Nasıl bu kadar utanmazca, benim mücevherleri yanımda götürdüğümü iddia edebilirler? Ben tüm hayatım boyunca, kendi paramla aldığım bu firuze yüzük dışında hiçbir mücevhere sahip olmadım"*⁸⁵ diyordu.

Mücevherler meselesi tartışılmaya devam ederken İran Maliye Bakanı mücevherlerin sağlam olduğunu söyledi ve Meclis'in ve İran halkının mücevherlerden emin olması için bir heyetin görevlendirilmesi tavsiyesinde bulundu. Bunun üzerine oluşturulan bir heyet mücevherleri yerinde görmek için durumu inceledi. Daha sonra bankalar mücevherlerin yerinde durduğunu ayrıca Şah'ın hesabında 680 milyon riyal olduğunu açıkladılar.⁸⁶ Yapılan incelemeler neticesinde mücevherlerin yerinde olduğu görüldü ve bunların Milli Bankaya devredilmesi için çalışmalar başlatıldı. Çok geçmeden mücevherler kayıt altına alınarak bankaya teslim edildi. Mücevherlerin bankaya devri Rıza Şah'ın İran'ı terk etmeye başladığı tarihe denk geliyordu.⁸⁷

Mücevherler meselesi tartışılırken Rıza Şah İsfahan'daydı. Rus-İngiliz ve İran hükümetleri, Rıza Şah'a karşı uygulanacak muamele üzerine müzakere etmeye başladılar. Şah'ın muazzam servetini hükümete terk edip etmeyeceğine dair kendisiyle görüşmek üzere akrabalarından biri ile başka bir şahıs İsfahan'a gönderildi.⁸⁸ Şah ile görüşme sağlandıktan sonra Hindistan'da bulunan İngiliz Bankasına 25 bin lira yatırılarak kendisine verildi. Geri kalan serveti ise memleket işlerine sarf olunmak üzere hükümete bırakıldı. Şah, yazmış

83 Cumhuriyet, 17 Eylül 1941, s. 1,3.

84 Akşam, 18 Eylül 1941, s. 1.

85 Stewart, a.g.e., s. 346)

86 Stewart, a.g.e., s. 346.

87 Nader Paymai, *Reza Şah Pehlevi, Ez Alaşat ta Johannesburg*, Washington 2005, s. 145-148).

88 Anadolu, 23 Eylül 1941, s. 1-2.

olduğu bir mektubunda memleketin menfaati uğruna hayırlı işlerde kullanılabilmesi için bütün emval ve emlakini oğluna bıraktığını yazıyordu. Yeni Şah ise babasından kalan bütün malları devlete bıraktığını açıkladı.⁸⁹ Ayrıca yeni Şah, babasının arazilerini asıl sahiplerine iade etmek üzere hükümete devretti.⁹⁰ Öte yandan Tahran'da 20 yıllık rejimin ve diğer suçların faillerini cezalandırmak için kurulan mahkemede Muhammed Rıza Şah, mağdurlardan sağ kalanlarla görüşmeler yaparak ve onlara çeşitli yetkiler vererek susturmak için birçok yollar denedi.⁹¹

Şah ile ilgili bu tartışmalar yaşanırken aslında kamuoyu onun cezalandırılmasını istiyordu. Nitekim kamuoyu, “*masumlara zulmeden onları hapseden, ülkeyi bu kadar çaresiz bırakanlar pişman değiller mi? Bu kadar çılgılık varken ülkenin başına bela olanların yargılanması ne olacaktı*”, diye soruyordu. Ayrıca kamuoyuna göre Şah ve yakınlarının yirmi yıllık diktatörlük döneminde yaptıkları genel bir tarihle açıklanamazdı. Bunların uzun uzun tartışılması gerekiyordu. Şah, halkı seçimlerden mahrum bırakarak gerçek yüzünü göstermiş ve yavaş yavaş da diktatöre dönüşmüştü. Ülkeyi muhalif sesleri boğan karanlık bir hapishaneye çevirmişti. Bu süreçte aydınlar ya istifa etmişler ya da hapishane köşelerinde ölmüşlerdi. Bu gibi tartışmalar yaşanırken Şah'ı destekleyen çevreler de vardı. Onlara göre Şah'ın yaptığı hizmetler de vardı. Ancak bu hizmetlere vurgu yapanlara yazılan bir makale ile sert bir cevap verildi. Makalede özetle şunlar yazıyordu:

*“Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra durum değişti ve İran komşuları ve diğer ülkelerle yeni ilişkiler kurmaya başladı. Halk diktatöre aldanmamalıydı. Bazı şeyler yapıldığı kesin ama eski kral olmasaydı bunlar yapılamaz mıydı sizce? Savaş sonrası durum sadece ülkemize değil tüm küçük ülkelere kalkınma ve ilerleme fırsatı verdi. Halk reform istediği için Şah’ın etrafında iyi niyetle toplandı. Her ülke kendi konum ve yeteneğine göre gelişti. Şayet Rıza Şah o gün tahta geçmeseydi. Sizce İran’da zorunlu askerlik teşkilatı kurulmaz mıydı? Karayolları yapılmaz mıydı? Merkez Bankası kurulmaz mıydı? Ülkeye radyo gelmeyecek miydi? Banknot çıkarma yetkisi hala Bank-ı Şahinşah’ın elinde mi olacaktı? Kapitülasyonlar kaldırılmayacak mıydı? Milletvekilleri özgür bırakılsalardı çıkarılan yasalar mevcut yasalardan daha iyi olmaz mıydı? Ordu yönetiminde ordu yetkilerine söz hakkı verilseydi daha iyi yönetilmez miydi? İlk düşünce ülkede büyük bir üniversite olması gerektiği değil miydi? Yolların güvenli olması gerektiği düşünülmez miydi? Okul sayısının artırılması ve öğrencilerin Avrupa’ya gönderilmesi gerektiği bilmiyorlar mıydı? Bu sorular sorulduktan sonra şöyle devam ediyordu: Bu reformlar ulusal hükümet düzeyinde yapılsaydı bunların bir temeli olacaktı çünkü artık kişisel çıkar düşüncesi işin içine girmeyecekti. Şah döneminde bazı çalışmalar yapılsa da kişisel çıkarlar hep ön planda tutuldu. Sadece görünüş açısından bazı farklılıklar gösterildi. Büyük ve güzel binalar inşa edilse de fikirler her zaman engellendi. Aynı şekilde petrol gelirleri hiç muhasebe ve defter olmaksızın Şah’ın emrindeydi ve bunu kendi iradesiyle kullanıyordu”.*⁹²

89 Cumhuriyet, 23 Eylül 1941, s. 1, 3.

90 Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s. 133.

91 Pesyan ve Mogtased, *a.g.e.*, s. 772.

92 Medeni, *a.g.e.*, s. 270-272.

Ülkede bu tartışmalar yaşanırken Şah da ülkeyi terk etmeye hazırlanıyordu. İngiliz elçi Bullard, Şah'ın sürgün yerinin Güney Amerika ülkelerinden biri olabileceğini söylüyordu.⁹³ Şah, istifa mektubunu verdikten sonra eşyalarını alıp İsfahan'a doğru yola çıkmıştı. Şah ile birlikte eşi ve çocukları,⁹⁴ aşçısı ve garsonu da vardı.⁹⁵ Ayrıca Şah sürgüne giderken müttefikler, ailesinde dik başlı üyelerini de yanında götürülmesini istediler.⁹⁶ İngilizler, yeni Şah'ın tahtının emniyet altında olduğunu Rıza Şah'ın ise muhafaza altında olduğunu bildiriyorlardı.⁹⁷ Daha sonra, Şah, İsfahan'ı terk etti ve bu şehrin doğusunda bulunan Kirman'a gitti. Kirman, Belucistan tren yoluna en yakın şehirdi.⁹⁸ Şah, Kirman'dayken İngilizler bir an önce Benderabas'a gitmesi gerektiğini söylediler. Bu duruma sinirlenen Şah “*cebimde beş riyal bile yok bana zaman vermelisiniz, oğlumdan para istedim. Benderabas'a gideceğim*”⁹⁹ dedi. İngiliz konsolos bu konuda endişe etmemesini, Birleşik Krallık'ın masrafları karşılayacağını kendisine söyledi. Şah, Benderabas'a vardıktan sonra gemi burada üç günden fazla durmayacaktı.¹⁰⁰ 29 Eylül 1941'de Şah ve beraberindekiler Benderabas'a ulaştı.¹⁰¹ Burada sahilde havanın güzel olduğunu düşünen Şah, ailesine gecenin burada geçirilmesini istedi. Son geceyi böylece İran'da geçirmek istiyordu. Bu arada Şah, Benderabas'a geldikten sonra İran hükümeti, Şah'ın hareketini kolaylaştırmak için Washington'daki İran elçisine Şah'ın Birleşik Amerika ya da Güney Amerika'ya gitmesi için müsaade alınmasını talep etti. Ertesi gün Şah, Benderabas'tan ayrıldı.¹⁰² Bu sırada Şah'ın ülkeden ayrılması için bir İngiliz yük gemisi Basra Körfezi'ne geldi. Burada Şah'ın Hindistan'a gönderilmesi düşünülse de bu mümkün görünmedi. Çünkü Şah'ın din karşıtı politikası onun Hint halkı arasında itibarsızlaşmasına neden olduğundan Hindistan'daki İngiliz hükümeti onun burada kalmasına izin veremezdi.¹⁰³ Şah ülkeden ayrılırken gümrükte üzeri ve eşyaları incelendi.¹⁰⁴ Buradan Bombay'a gidecekti. Bombay'a geldikten sonra İngilizler gemiyi terk etmesine izin vermediler¹⁰⁵ ve Güney Afrika yakınlarındaki Mairutus'a nakledilmek üzere beklettiler. Bu arada Şah, Kanada ya da başka ülkeye gitmeyi talep etti. Ancak İngilizler bu talebi kabul etmediler.¹⁰⁶ Bu konu Şah'ı üzüyordu ve İran dışında gideceği yeri ve ikamet edeceği yeri dahi seçme özgürlüğüne sahip değildi.¹⁰⁷

Şah, Bombay'a geldikten 15 gün sonra herkes Şili veya Arjantin'e gideceğini düşünüyordu. Şah da Güney Amerika ülkelerine gidip hayatının geri kalanını huzur içinde

93 Paymai, *a.g.e.*, s. 145.

94 Hüseyin Mekki, *Tarih-i Bist Sale-i İran*, Cilt: 7, İntişarat-ı İlmi, Tehran 1380, s. 529-530.

95 Zibakalam, *a.g.e.*, s. 297.

96 Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s. 133.

97 *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1941, s. 1.

98 *Akşam*, 23 Eylül 1941, s. 1.

99 Stewart, *a.g.e.*, s. 346.

100 Eskander Deldam, *Zandegi-yi Pormajera-yı Reza Şah* Cilt: 2. Tehran 1371, s. 965.

101 Zibakalam, *a.g.e.*, s. 297.

102 İkdam, 26 Eylül 1941, s. 1, 3.

103 Bullard ve Eskrayn, *a.g.e.*, s. 59.

104 Paymai, *a.g.e.*, s. 145-148.

105 İkdam, 26 Eylül 1941, s. 1, 3.

106 Zibakalam, *a.g.e.*, s. 297).

107 Bullard ve Eskrayn, *a.g.e.*, s. 59.

geçirmeyi hayal ediyordu. Burada gemiden inmelerinin yasak olduğu söylenince Şah: *“ben mahkûm muyum? Ülkemden serbestçe göç ettim ve ülkem dışına istediğim yere göç edebileceğim söylendi. Neden Güney Amerika’ya gitmeme izin vermiyorsunuz? Burada inmemize engel oluyorsunuz?”* diye sordu. Bunun üzerine İngiliz görevli isteklerinin telgrafla gerekli yerlere iletileceğini bunun dışında bir şey yapamayacağını söyledi. Neticede Şah’ın, iklimi İran’a benzeyen Arjantin’e¹⁰⁸ buradan da Mairutus Adası’na gitmesi kararlaştırıldı.¹⁰⁹

Rıza Şah Mairutus Adası’na geldikten sonra buranın havasından şikâyet etmeye başladı. Çünkü havası elverişsizdi. Birkaç hafta süren tartışma sonrası Şah’ın çocuklarının Tahran’a dönmesine ve kendisi ile arkadaşlarının da Güney Afrika’ya nakledilmesine karar verildi.¹¹⁰ Neticede İngilizler, Şah’ı önce Güney Afrika’daki Port Louise daha sonra da Johannesburg’a göndermeyi kabul ettiler. Buranın havası daha iyiydi. Şah, burada sade bir eve yerleşti. Buradaki tek hobisi evin bahçesinde yürümektir. Tam otoritesinin zirvesindeyken böyle bir kadere maruz kalacağını bilmiyordu. Trajedisinin sebebinin İngiltere olduğunu ve bundan İngiltere’nin sorumlu olduğunu düşünüyordu. Şah, çok konuşmuyor ve hiçbir şey yapmıyordu. Son zamanlarında sık sık yatakta dinleniyordu ve nadiren yürüyordu.¹¹¹ Şah, Güney Afrika’dayken kendisine Tahran’dan özel purolar ve Afrika narenciyesini sevmediğinden Mazendaran narenciyeleri gönderiliyordu. Ayrıca bu sırada şiddetli mide ve diş ağrıları çekiyordu ve gün geçtikçe daha da bunalıma giriyordu. Çünkü Tahran’dan iyi bir haber olmadığı gibi yabancı radyolarda kendisi hakkında sürekli kötü haberler yapıyorlardı. Nitekim Şah, Johannesburg’a geldikten sonra bu şehrin küçük gazetelerinden biri kendisine ve geçmiş yıllarına karşı sert ve karalayıcı bir yazı yayınladı. Bu yazı Şah’ın daha da içeriye kapanmasına neden oldu. Çünkü dışarı da hakarete uğrayacağını düşünüyor ve bu sebeple karamsarlığa kapılıp evden çıkmak istemiyordu. Sadece dış tedavisi için birkaç kez dışçıye gitti. Ancak bu sırada Şah’ın mide ağrıları gittikçe artıyordu. Böylece zihinsel kaygıya fiziksel rahatsızlıkta ekleniyordu. Yine Şah, her zamanki gibi dinlenirken radyoda bir habere denk geldi. Haberde Tahran’daki yüksek fiyat, un ve buğday kıtlığından bahsedilirken *“Şah, tarıma önem verseydi İran halkının ihtiyaç duyduğu ekmek kıtlığından mustarip olmayacağını”* söylüyordu. Yine *“Mazendaran’da eski tarz pirinç tarımının devamına izin verilseydi bu kıtlık baş göstermeyecekti”* deniyordu. Bunları duyan Şah, birdenbire sesini yükselterek Ruslara ve İngilizlere sert sözler sarf etti. Bunların İran’a geldiklerinde halka ekmek, pirinç ve ilaç getireceklerini söylediklerini ifade etti.¹¹²

Rıza Şah sürgündeyken bazı durumların kafasını karıştırdığı söylenmektedir. İddiaya göre Şah, İngilizlerin kendisinin yardımına ihtiyacı olduğunu söyleselerdi onlarla iş birliği yapabileceğini söylemişti. Ayrıca İngilizlerin, Alman casuslara yataklık yaptığını söyledikleri, bu durumun anlamsız olduğunu çünkü İran’da olan Almanları polisin ülke tarafsızlığını tehlikeye atmamak için takip ettiğini söylemişti. Bunun dışında Ruslara tank ve top göndermelerine ihtiyaçları olduklarını söylemişler *“eğer kendilerine yaşattıkları sefalet yerine bunu bana söyleseydiniz size milli demiryolumu verirdim”* dediği iddia edilmektedir.

108 Deldam, a.g.e., s. 965.

109 Bullard ve Eskrayn, a.g.e., s. 59.

110 Stewart, a.g.e., s. 349.

111 Zibakalam, a.g.e., s. 297.

112 Pesyan ve Mogtased, a.g.e., s. 774-777.

Devamında Şah'ın “*sadece ülkemle savaşa girmekle kalmadınız aynı zamanda en nefret ettiğimiz korktuğumuz düşmanımız Rusya'nın da saldırısına katıldınız*”¹¹³ demişti.

Şah, buradayken bir süre sonra kalp sorunları yaşamaya başladı. Doktoru kalp probleminin ciddi olduğunu daha az yemek yemesini talimatlarına uymasını istedi. Ancak Şah'ın sağlık sorunları gittikçe artıyordu. Bir süre sonra Şah hayatını kaybetti. Şah öldükten sonra cenazesi Johannesburg'da iki uzman huzurunda mumyalanıp dezenfekte edildi. Tahran'dan getirilen örtü ile üzeri örtüldü. Bezin üzerine amblem ve madalyalar asıldı. Daha sonra cenaze bir gemi ile törenle Mısır'a götürüldü. Tahran ile Kahire arasındaki görüşmelerden sonra naaşı Tahran'a nakledildi.¹¹⁴

Sonuç

Rıza Şah'ın iktidara gelmesi İran tarihi açısından ne kadar önemli bir dönüm noktası ise sürgüne gönderilmesi de o denli önemli bir mevzudur. Bir darbe neticesinde İran tahtına oturan Şah'ın şüphesiz en önemli icraatları arasında ülkenin modernleştirilmesi ve merkezi bir yapıya kavuşması oldu. Bu sebeple birçok açıdan reformlar yapan Şah, ülkenin ilerlemesi için büyük çaba sarf etti. Ancak otoriter bir yönetim anlayışı benimsediği için toplumun onun reformlarını destekleyen ve baskıcı rejimi eleştirenler olarak ikiye bölünmesine sebep oldu. Şah'ın reformlarını eleştirenler otoriter yönetim anlayışıyla bastırılmaya çalışıldı. Bu da ülkede isyanların çıkmasına sebep oldu.

Şah sadece ülke içerisinde reformlar yapmadı. İran'ın gelişmesi önünde engel gördüğü kapitülasyonları da iptal ettirdiği gibi petrol gelirleri üzerindeki kontrolünü de artırmak istedi. Şah'ın bu davranışları başta Sovyet Rusya ve İngiltere'nin tepkilerine neden oldu. Rus ve İngilizlere karşı da üçüncü bir güç arayışına girdi. Bu üçüncü güç arayışı Şah'ı Almanya'ya yaklaştırdı. Çok kısa sürede Almanya ile ilişkilerini geliştiren Şah, Almanların İran'da etkisinin artmasına neden oldu. Şah'ın bu davranışları İngiltere'nin kendisine karşı tutumunun sertleşmesine neden oldu. Bütün bu sebepler, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve savaşın getirdiği dengeler, İran'ı işgal eden devletlerin Şah'ı iktidardan uzaklaştırıp sürgüne gönderilmesinde etkili oldu.

Bilhassa İngiltere'ye karşı tavırları Şah'ın iktidarının sonunu getirdi ve hayatının geri kalanının sürgünde geçirmesine neden oldu. Bu durum Şah'ın geçmiş kararlarını ve İngilizlerin kendisine karşı tutumunu sorgulamıştır. Şah'ın sürgünden sonra arkasında bıraktığı miras ise tartışmaları uzun süre devam etti. Ancak Şah'ın mirasını İran hükümetine devrettiği daha sonra anlaşıldı. Bunun dışında Şah'ın ülkeyi terk etmesinden sonra halkın bir kesimi ülkeyi modernleştirme çabalarını takdir ederken diğer bir kesim de otoriter yönetimi ve muhalefeti bastırmasını eleştirdi. Kısacası Şah'tan sonra bile İran toplumu ikiye bölündü. Tahtı devir alan oğlu Muhammed Rıza Şah ise anayasal monarşi vaadiyle yeni bir yönetim sürecini başlattı. Bu aşamada dikkat çeken en önemli nokta Muhammed Rıza Şah'ın babasının yaptığı hataları kabul etmesi ve bunu telafi etmeye çalışmasıdır. Bu durum Rıza Şah'ın otoriter yönetiminin en önemli kanıtlarından biridir.

113 Stewart, *a.g.e.*, s. 348.

114 Pesiyen ve Mogtased, *a.g.e.*, s. 776-780.

Rıza Şah'ın İngiliz destekli bir darbe neticesinde İran tahtına oturtulması ve yine İngiliz ve Sovyet baskısıyla tahttan indirilmesi bu devletlerin İran üzerindeki etkisini göstermektedir. Nitekim bu iki devlet çıkarlarına göre hareket etmeyen herhangi bir yönetime tahammül etmediklerini, istedikleri zaman bunu değiştirdiklerini göstermektedir. Bu durum ayrıca İran'ın bağımsızlığının tartışmalı olduğunu göstermektedir.

Rıza Şah'ın iktidarı ve sürgüne gönderilişi İran'ın modernleşme sürecinin sancılarını ve uluslararası güç dengelerinin yerel yönetimler üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Bu olay, İran'ın siyasi bağımsızlık mücadelesi ve dış müdahalelere karşı direnişi açısından önemli bir ders niteliğindedir.

Kaynakça

Sürelî Yayınlar

Akşam

Anadolu

Cumhuriyet

İkdam

Yeni sabah

Telif-Tetkik Eserler

Abrahamian, Ervand, *Modern İran Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Abrahamian, Ervand, *İran Beyn-i Do İnkılâb*, Çev. Ahmed Golmuhammedî ve Muhammed İbrahim Ferttâhî, Neşr-i Ney, Tehran 2004.

Ahmadi, N. ve Sadeghi, Y., “Ceng-i Cehani Devvom Huzur-ı Müttefikin der İran (ba Takid ber Nekşi İngiliz)”, *Pojoheşname-i Tarihi*, Sayı: 8/32, 1392, ss. 1-21.

Akdevelioğlu, Atay ve Kürkçüoğlu, Ömer., “Ortadoğu’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1919-1980*, ed. B. Oran, Cilt: I, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, ss. 357-370.

Atabaki, Touraj, *Azerbaycan der İran-ı Muassır*, İntaşarat-ı Tus, çev. Muhammed Kerim Eşrag, Tehran 1376.

Barjough, Samira Mirzadad, *İran’da Siyasi ve Ekonomik Çıkar Çatışmaları (1921–1950)*, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bitlis, 2016.

Benhür, Çağatay, “İkinci Dünya Savaşında İran’ın İşgali ve Türk Basını (1941)”, *Turkish Studies*, Sayı: 10/9, 2015, ss. 75-104.

Beset, A., *Der Tarih-i Revabıt-ı İran ve Alman*, Müessese-yi İntişarat-ı Emir Kebir, Tehran 1388.

Bullard, S. R. ve Eskrayn, S. C., *Şutırha Bayad Beravend!*, terc. Hüseyin Abtaviyan,

Tehran 1363.

Cronin, Stephanie, “İran’da Ordu, Sivil Toplum ve Devlet: 1921-26”, *Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, der. Touraj Atabaki ve Erik Jan Zürcher, çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, ss. 115-145.

Cronin, Stephanie, “Yukarıdan Reform, Aşağıdan Direniş: İran’da Yeni Düzen ve Muhlifleri (1927-1929)”, *Devlet ve Maduniyet: Türkiye ve İran’da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, der. Touraj Atabaki, çev. Serhan Afacan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, ss. 93-118.

Dabashi, Hamid, *İran: Ketlenmiş Halk*, çev. Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul 2007.

Deldam, Eskander, *Zandegi-yi Pormajera-yı Reza Şah*, Cilt: 2, Tehran 1371.

Devletabadi, Yahya, *Hayat-ı Yahya*, Cilt: 4, İntişarat-ı Attar, Tehran 1362.

Dilmekani F. ve Torki, M. A. K., “Caygah-i Hüviyeti Milli der İran; Nigahi Tetur-i Tarihi’l Guha ve Siyasetha-yı Hüviyet-i Milli ez Zeman-ı Bastan ta Devreyi Pehlevi Evvel”, *Feslname-i İlmi Pojoheşi*, Sayı: 5/19, 1396, 155-176.

Emini, Ali Reza, *Tarih-i Revabıt-ı Harici İran ez Kajariye ta Sukut-ı Reza Şah*, Tehran 1382.

Faghfoory, Mohammad H., “The Ulama-State Relations in Iran: 1921-1941”, *International Journal of Middle East Studies*, Sayı: 19/4, 1987, s. 413-432.

Farrokh, Kaveh, *Iran at War, 1500-1988*, Osprey Publishing, Oxford 2011.

Ferdost, Hüseyin, *Zuhur ve Sukût-ı Saltanat-ı Pehlevi*, Tehran 1369.

Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi, Pers İmparatorluğu’ndan Günümüze*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011.

Ghorbani, Amir, *Keşf-i Hicab*, Muse-i Ferhengi ve Etlâ Resani Tebiyan, Kum 1395.

Gronke, Monika, *İran Tarihi, Yedinci Yüzyıldan Günümüze*, Çev. Remzi Avcı, Runik Kitap, İstanbul 2023.

Gürakar, Tolga, *Türkiye ve İran- Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.

Hasanlı, Cemil, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2005, s. 105.

Kara, Polat, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2010.

Karabalık, Kamuran, “Türkiye’de Cumhuriyetin İlanının İran’daki Yansımaları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: XXXVIII/2, 2023, ss. 573-593.

Karadeniz, Yılmaz, “İran’ın Bağımsızlığının Curzon’a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusûk”, *Turkish Studies*, Sayı: 6/3, 2011, ss.

1011-1027.

Katouzian, Homa, “Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum”, *Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, der. Touraj Atabaki ve Erik J. Zürcher, çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, ss. 219-247.

Kılıç, Selami, “Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılabı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 4/16: 1995, ss. 529-547.

Matini, Calal, “İngiliz Devletlerinin İran Politikasına İlişkin Tarihi Belgeler”, çev. Abdüsselam Bilgen, *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Dergisi*, Sayı: 33/1-2: 1990, ss. 31-35.

Medeni, Seyyid Celaledin, *Tarih-i Siyasi-yi Muasır-ı İran*, Cilt: 1, Çaphane-i Dofter-i İntişarat-ı İslami, Kum 1378.

Mehdevi, Abdurrıza Huşeng, *Siyaset-i Harici İran der Devarn-i Pehlevi*, Neşr-i Peygan, Tehran 1388.

Mekki, Hüseyin, *Tarih-i Bist Sale-i İran* Cilt: 7, İntişarat-ı İlmi, Tehran 1380.

Mekki, Hüseyin, *Zendegani-i Siyasi-i Sultan Ahmed Şah*, Emir Kebir, Tehran 1323.

Moghadam, Mahdi Javdani, “Berersi Seyr-i Tetur Goftaman-ı Hicab der Sepehr Siyaset ve Ferheng İran”, *Feslname-i İlmi-Tehsisi Sepehr Siyaset*, Sayı: 6/20, 1398, s. 99-133.

Mukaddem, Emin Nevahti-Asel, Hamid Anurya, “Mebani-i İdolojik Siyasetha-yi Ferhengi Rejim Pehlevi”, *Feslname-i İlmi-Pojoheşi Mutalaat-ı İnkılab-ı İslami*, Sayı: 6/19, 1388, ss. 115-140.

Najmabadi, Afsaneh, “Güç ve Fail: Rıza Şah Dönemi Kadın Aktivizmini Yeniden Ele Almak”, *Devlet ve Maduniyet Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme, Toplum ve Devlet*, der. Touraj Atabaki, çev. Serhan Afacan, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, ss. 205-232.

Paymai, Nader, *Reza Şah Pehlevi, Ez Alaşat ta Johannesburg*, Washington 2005.

Pesiyan, N. ve Mogtased, H., *Ez Savadkuh ta Johannesburg (Reza Şah)*, Tehran 1377.

Rezun, Miron, *The Soviet Union And Iran Soviet Policy in Iran from the Beginings of the Pahlavi Dynasty until the Soviet Invasion in 1941*, Sijthoff & Noordhoff International Publishers, Geneve 1381.

Sabet, Firoozeh Kashani, *Sınır Kurguları: İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.

Stewart, R. A., *Der Aherin-i Ruzha-yı Reza Şah* terc. Abdulreza Huşeng Mehdevi ve Kave Bayat, Tehran 1380.

Şehitoğlu, Mustafa, *İkinci Dünya Savaşı’nda ve Sonrasında İran 1938-1953*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2019.

Taloui, Mahmud, *Ez Tezar ta Şah*, Ulum, Tehran 1388.

Türkay, Necati ve Açıkşes, Erdal, “İran Kaynaklarına Göre Şah Rıza Pehlevi Dönemi İran-Almanya Siyasi İlişkileri (1925-1941)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 31/3: 2021, ss. 1311-1320.

Yıldırım, Alper, *İran Petrolleri*, Gazi Kitabevi, Ankara 2024.

Zarinkoob, Abdülhüseyin, *Ruzagaran -Tarih-i İran ez Ağaz ta Sukut-ı Saltanat-ı Pehlevi*. Sohon, Tehran 1378.

Zibakalam, Sadegh, *Reza Şah*, Rozene, Tehran 1397.